
KOLLEKTİF BELLEK, "HATIRALAR SAVAŞI" ve "KARŞI HAFIZA" ÜZERİNE

œ

*Burak GÜMÜŞ**

ÖZET

Bu makalede ortak bir kimlik oluşturma yöntemi olarak kullanılan, tarihsel gerçeklik ve hafızanın farkını ortaya koyan kollektif bellek kavramının, farklı gruplar arasında birbirleriyle çelişen hatıralar kavgasında nasıl kullanıldığı dünyadan ve Türkiye'den çeşitli örneklerle ele alınmaktadır. Ayrıca mücadele hatıraları hakkındaki hatıra mücadelelerinin, aykırı hafızanın resmi tarihinin yalanlanmasına kadar sürdüğü görülmektedir. Ayrıca grupların kendi kimliklerinden emin olma durumlarına ve başka gruplarla ilişkilerinin düzenlenmesine yardımcı olan kültürel hafıza, belirli *şahıslar, olaylar, tarih ve mekânlara* odaklanan anma törenleri üzerinden irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler; Kültürel Bellek, Hatıra Kavgaları, Anma Töreni, Karşı Hafıza

* Yard. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi Bölümü.
E-posta: burakgumus@trakya.edu.tr

GİRİŞ

Meclisteki "Demokratik Açılım" tartışmaları sırasında CHP Genel Başkan Yardımcısı Onur Öymen'in sarfettiği sözlerin çeşitli çevrelerde yarattığı 'Tunceli polemigi' ve bu çerçevede farklı anımsanan ve yorumlanan '1937 Tunceli Olayları'nın gündeme gelmesi, kolektif kimlik ve bellek konularına bilimsel ve toplumsal ilgiyi beraberinde getirmiştir.

Dünyada ve Türkiye'de insanların kendi kendilerini ve birbirlerini sıfatlandırmaları ve mensup oldukları grubun tarihini nasıl hatırladıkları, kendilerine göre onlardan olmayanlarla geçmişten bugüne değin ilişkilerini belirleyecek güçlendiren biri olduğundan, siyasal açıdan büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmayla kolektif bellek ve hatırlama kültürünün, ortak kimliği yaratma ve ayakta tutmadaki rolünün analizi amaçlanmaktadır. Ayrıca makalede, 'mücadele hatıraları' üzerine çeşitli grupların birbirleriyle 'hatıra mücadelesinde' girişmeleri ve 'karşı hafıza'nın önemine değinilmektedir.

KİMLİK OLUŞTURMAK İÇİN REFERANS KRİTERLERİ VE TÖRENLER

Topluluklar, kolektif bilinç ve kimliklerinin oluş(turul)ması için, belirli kriterlerin vurgulanmasına gereksinim duymaktadırlar. Bu kriterler, herkeste ortak olduğu düşünülen yada kabul edilen dil, din, ırk, mezhep, köken vs. gibi niteliklerdir. Dil, din, mezhep, mekân, ırk ve tarih gibi 'inanılmış ortaklık' (Max Weber) 'bizlik şuuru'na yol açmaktadırlar. Her tanımlama kendi karşısını da oluşturmaktadır. Ben ne veya kim olduğumu söylersem, aynı anda da ne veya kim olmadığımı belirtmiş olurum. Bu durumda da, bu topluluğun mensuplarının sahip oldukları nitelikleri diğerlerinininkinden üstün görme eğilimi ortaya çıkmaktadır. Öznel olarak algılanan veya nesnel olarak varolan ırk, giyim (başörtüsü), yüz hatları, yaşam tarzı vs. gibi benzerlik veya farklılıkların varolmasından ziyade bunların nasıl yorumlandığı önemlidir. hangi benzerlik veya farklılıkların toplumda kriter olarak yüksel(til)mesi ve uzun vadede kalıcı olmalarının sağlanması, medya (TV, radyo, gazete vs.) ve toplumsal kurumlara (okul, askerlik vs.) sahip olan seçkin zümrelerin inisiyatifindedir. Çünkü onlar söz konusu kriterleri bu sayede topluma kabul ettirebilmekte ve belirli değer ve normların içselleştirilmelerini sağlayabilmektedirler. Örneğin; okulda ve derste talebeler, tanımlama hakkına sahip olan ve meşru görülen öğret-

menlerinin sunduğu değerleri ve normları benimsemektedirler. Bernhard Giesen'e göre grup kimliği oluşturmak için grup üyelerinin aralarında duygusal birliktelik sağlayan 'inanılmış ortaklıkları' yaratmak gerekmektedir. Bu inanılmış ortaklıklar, sanki değişmeyen 'biyolojik' özellikler gibi lanse edilip, bir grub oluşturulurken, bu nitelikleri taşımayan insanların ötekileşmesine de katkıda bulunmaktadır (bkz. Giesen 1999a: 32-42). Bu ötekileşen insanlar, adeta değişmez gibi algılanan özelliklere sahip oldukları için, ne satın alınabilir ne de ikna edilebilir. Örneğin etnik-kültürel kökeni doğuştan "bizden farklı" olan "diğer" insanlar, yanlış tercih koydukları, yanlış kitabı okudukları veya yanlış eğitildikleri için "öteki" olmadıklarından, zaten "farklı" doğduklarından dolayı "bizim tarafa" geçemezler.

Ötekileşenler, bizim güvenliğimiz için bir tehdit oluşturduklarından 'biz' ve 'onlar'ın arasında bir güvenlik mesafesi konulması gerekmektedir. Bu mesafe ve ayrımcılık sohbet kesme, ayrı mahallelere taşınma, hatta etnik temizleme ve soykırım gibi stratejilerle yaratılır (bkz. Giesen 1999a: 36 vd.).

Bir grubun ortak kimliği sadece, söz konusu grup ile dış dünya arasındaki sınırlara endeksli olmayıp, iç farklılıklar ve çeşitliliğin giderilmesine de bağlıdır. Bir grubun aidiyetinin oluşturulmasında ve korunmasında, bu aidiyet duygusunun sürekli pekiştirilmesi önemli bir role sahiptir (bkz. Giesen 1999b: 134; Donnan/Wilson 1999:64). Düzenli ayin, merasim ve törenler tam da bu işlevi görür (bkz. Assmann 1992; 2001). Törenler; standart olan, bireysel değişikliklere izin vermeyen ve böylece kolektif kimlik üreten içselleştirilmiş ortak davranışlardır (bkz. Giesen 1999a: 83). Törenler, önceden hazırlanmış, seyyar ve her yere taşınabilen ve net bir taslağa ('montaj planı') göre tıpkı sanayideki akarbant üretim gibi yeniden birleştirilen hazır parçalardan oluşmaktadır (bkz. Oppitz 1999: 73). Katılanlarda karşılıklı bağlılık hissini pekiştiren bu törenler kolektif bilinci yaratan dolaysız iletişimlerden biridir (bkz. Giesen 1999a: 85; Voigt 1999: 66). Hiç bir merasim kendiliğinden spontane, tesadüf, düzensiz ve keyfi değildir (bkz. Michaels 1999: 34). Tekrarlanan, kurallara göre aynı anda aynen yapılan törensel davranışlar topluluğun kendi kendini ifade edebilmesini sağlar ve onu onun kuralla uyduğu sürece ayakta tutar. Törene katılanların birbirlerini görebilmesi, çevre kontrolünü de kolaylaştırmakta: "Bizim" gibi törene katılmayan, dans, dua etmeyen, şarkı veya marş söylemeyen, içki içmeyen, yani belirli kurallara itaat etmeyenler, sapkınlıklarını böylece açıkça belli etmektedirler (bkz. Giesen 1999a: 85). "Bizden" olmayanların

törene katılmayı, bu "ötekilerin" daha fazla marjinal olarak göze çarpmalarına yol açmakta, bir topluluğunun üyelerini ve ona ait olmayanları açığa çıkarmaktadır.

REFERANS KRİTERİ OLARAK ORTAK TARİH KRİTERİ: KOLLEKTİF BELLEĞİN İŞLEVİ

Giesen'e göre sözlü ve yazılı resmi tarih ve anma törenleriyle kollektif bellek belirlenmekte ve bu inanılmış ortak tarihe dayalı bir kollektif kimlik yaratılıp ayakta tutulmaktadır (bkz. Giesen 1999a: 42-54). "Grup tarihini hatırlayarak ve kökenine ait hatırlama figürlerini belleğinde canlandırarak kimliğinden emin olur." (Assmann 2007: 56). "Bizim" ve "ötekilerin" kimliği, adeta değişmeyen "biyolojik" bir köken temeline dayandırılmaktan ziyade, bir geçmişe bağlıdır. Bir grubun ortak kimliği, inandığı ortak tarihe bağlıdır, fakat o topluluğun yazdığı resmi tarih ile anımsadığı hatıralar, yani belleği arasında fark söz konusudur. Kollektif bellek, bir devletin, toplumun, örgütün, derneğin, topluluğun, cemaatin veya grubun çıkarları nedeniyle basmakalıp usuller ve aygıtlar vasıtasıyla biçimlendirdikleri toplumsal hafızadır. Maurice Halbwachs'a göre hafıza, toplumsal şart ve koşullara bağlı olduğundan (bkz. Halbwachs 1991), bireye ait olan bellek, sosyal olarak belirlenir, yani "toplumlar üyelerinin belleğini belirler" (Assmann 2007: 40), Çünkü toplum bireye içine anılarını yerleştirebileceği bir çerçeve sunar. Konu Kollektif belleğin tazelenmesine gelince, bilgilerin kuşaktan kuşağa nasıl aktarıldığı sorusu cevaplanması gerekir. Bilginin hafızada saklanma süresi ve aktarılma tarzına göre bellek farklı türlere ayrılmaktadır. Jan Assmann, Maurice Halbwachs'ın "Kollektif Bellek" konseptini fazla muğlak ve soyut bulduğundan, toplumsal hafıza araştırmalarına İletişimsel ve Kültürel Bellek kavramlarını kazandırdı. İletişimsel bellek, insanların kendi özel deneyimleri, günlük birbirleriyle etkileşim ve iletişimiyle oluşup, yakın geçmişlerindeki anıları kapsar (bkz. Erll 2003: 171). "Bunlar kişinin çağdaşları ile paylaştığı anılardır. Bunun en tipik örneği kuşağa özgü bellektir. Bu bellek tarihi olarak grupla bağlantılıdır, zamanla oluşur ve zamanla yok olur, daha açık ifade edersek taşıyıcıları ile sınırlıdır." (Assmann 2007: 54). Uzun vadede bir grubun hayatını şekillendirdiği düşünülen belirli bir olayın yaşandığı gibi hatırlanmış canlı anılar, gayri resmi, doğal ve az biçimlendirilmiş şekilde belleğe yerleştirilip muhafaza edilmesi, tanık ve taşıyıcılarıyla beraber üç dört kuşağı, yani en fazla 80-100 yılı kapsar. Çünkü "okuyucusunu bulamayan kitap, izleyicisini bu-

lamayan resim, dinleyicisini bulamayan müzik sandık içinde saklanan eşya gibidir" (İpşiroğlu 2004: 7). Örneğin 17 Ağustos depremi hakkında hiç bir yazılı, görsel, sözel belge bulunmasaydı, o depremi yaşayan kuşakla beraber, o depremin anıları, bu olayı anlatan tanıklarıyla beraber en fazla üç dört kuşak dayanabilirdi. Ondan dolayı, bir olayın toplumsal bellekte daha uzun süre korunabilmesi için, sözel, görsel ve yazılı hale getirilmesi gerekmektedir. Osmanlı-Türk toplumunu derinden etkileyen 93 Harbi hezimetini için de aynısı geçerlidir. Savaş sırasında Balkan ve Kafkaslar'daki topraklarını kaybeden İmparatorluğun ordusunda bizzat yer almış Mehmed Ârif Bey'in görgü tanığı olarak, 1877-78 Rus Harbi'nin travmatik sonuçlarından ders alınabilmesi için, yazdığı 'Başımıza Gelenler' yapıtının önsözünde şu satırlara yer vermesi manidardır: "Harbin günlük vukuâtını zapt etmiş olanların, elbette mükemmel bir harp tarihi yazmış olacakları muhakkaktır. Fakat vazife icâbı gördüğüm ve bildiğim bazı incelikler ve gizli hususlar vardır ki, onlar benimle yaşıyorlar. Ben öldükten sonra din ve vatan kardeşlerimle o mâlûmat intikal edemeyerek, yok olup gidecektir. Bu sebeple, hiç olmazsa umûmî hâli ifâde edecek kadar olsun bir şey yazmayı, üzerime düşen vazifelerden addedeyim" (Mehmet Ârif Bey 2006: 112). Araştırmacı yazar Fahri Parin, '1915 Olaylarını' bizzat yaşamış olan görgü tanıklarının canlı anılarının, sözlü tarih (*Oral History*) olarak kalması ve korunması için, kitaplaştırıp "Dedelerimizin ağzından Ermeni Zulmü" isimli yapıtı yazmıştır (bkz. Parin 2010). Kültürel Bellek, iletişim-bellege karşı, gerçek olan veya olmayan geçmişin, bir amaca hizmet etmek için kurumlaşmış, planlanmış, çok iyi biçimlendirilmiş şekilde, görsel, yazılı, sözlü biçimde marşlar, şiirler, kitaplar, metinler, oyunlar, danslar, yeme-içme, dövmeler, türküler, dualar, düzenli tekrarlanan (milli veya dini) anma törenleri, bayramlar, resmi tarih dersleri vasıtasıyla uzmanlar tarafından hatırlatılan ve hatırlanan bilgiler belli başlı örneklerdendir (bkz. Assmann 2007: 54-62). Yazılı kültür, metin, anma kitapları, tarih dersi ve kitaplarını kapsarken, okuma yazmanın yaygın olmadığı gruplarda şiirler, deyişler, dualar, marşlar, ağıtlar ve türküler, törenler yer alır. Fransız Ordusu'nun Gaziantep'i işgalinin ve ardından yaşanan olayların unutulması için, 'Antep Müdafaa Türküsü' kuşaktan kuşağa söylenmektedir: "Kara imiş şu Antep'in yazıtı/Meleşmiyor koyun ilen kuzusu/Ana baba bacı kardaş acısı/Nerde benim sarı güllü bağlarım/Antep diye hazin hazin ağlarım/Fransızlar her taraftan geldiler/Top sesinden de çocuklar da öldüler/Çok gelinler evde yalnız kaldılar/Nerde benim mor sünbüllü bağlarım/Antep diye hazin hazin ağlarım."

Bir "grup, tarihini hatırlayarak ve kökenine ait hatırlama figürlerini belleğinde canlandırarak kimliğinden emin olur." (Assmann 2007: 56). Hatırlama ile ilgili hafızayı etkileyen en önemli unsurlardan biri anma merasimleridir (bkz. Giesen 1999a: 43 vd.). Anma törenleri, ortak geçmişin şimdiki zamanda hatırlandığı, 'kollektif belleğin' (Halbwachs 1991) ve ortak bilincin oluşturulduğu merasimlerdir. Toplumsal anımsama ortak bir geçmişi yaratmaktadır. Bu anılan geçmiş de, kendi tarihini şimdiki zamanda hatırlayan topluluğu oluşturmaktadır (bkz. Giesen 2000: 9). Anma törenleri; geçmiş, belirli *şahıslar*, *olaylar*, *zamanlar* veya *mekanlar üzerinden* hatırlatır ve bir topluluğun geçmişinin şimdiki zamana ve geleceğe değin sürekliliğini sağlar. Anma törenlerinin arkasında yatan düşünce, bir topluluğun yaratılıp ayakta kalmasında etkili olan tarihi veya kurgulanmış seçilmiş bir 'zafer' veya 'felaket' içeren bir 'kuruluş efsanesi' mevcuttur: bir grubun belirli bir bölgeye gelip, orayı vatan edinmesi, bir milletin anavatanından kovulması, bir ulusun istilacı dış düşmana karşı verilen başarılı ya da başarısız kurtuluş savaşı, bir muharebe sonucu oluşan işgal, bir topluluğu birleştiren kahraman, bir despot hükümdara karşı girişilen devrim bunun bir kaç örneğini teşkil etmektedir (bkz. Giesen 1999a: 45, 2004a,b; Volkan 1991). "Seçilmiş travma, 'ötekilerin' elinden çıkan, geniş grubun tamamında çaresizlik, mağdurlaştırılma, utanç ve aşağılanmışlık yaratan tarihsel bir olayın zihinsel temsilidir." (Volkan 2007: 238) Kollektif bellekte seçilmiş hezimetlere odaklanma, grubun tarihsel olaylara değinerek ya intikamcılık ve başkaldırı hislerinin okşanması ya da mağduriyet kompleksine bürünmüş tepkisizliğine neden olmaktadır. Toplumsal hafızada seçilmiş zaferlere odaklanma, bir grupta gerçek ile bağdaşmayan aşırı özgüven ve iddiacılığa, tarihte yaşanan ağır kayıplara odaklanma ise aşırı bir yas tutmaya sebebiyet vermektedir.

Her 23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos, 29 Ekim ve 10 Kasım günleri gibi resmi milli bayram ve anma törenleri de bu bağlamda kültürel hafızada yer almaktadır. 19 Mayıs 1919 günü (*tarih*) Gazi Mustafa Kemal ve silah arkadaşları (*şahıslar*), Bandırma vapuruyla Samsun'a hareket edip (*mekan*), Türk belleğinde Milli Mücadele'yi başlatmışlardır (*olaylar*). Devlet medyasında rutinleşmiş "Tüm yurttta, dış temsilciliklerde ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde kutlanan" cümlelerden sonra resmi milli bayramlar ve anma törenlerimiz repertuarında bulunan 19 Mayıs Atatürk'ü Anma ve Gençlik ve Spor Bayramı'nda, 'biz Türkler' 1919-1922 emperyalist dış güçlere karşı başarılı bir bağımsızlık savaşı veren şanlı bir milletin mensupları

olduğumuzu anımsarız. Resmi törenler sadece devletler tarafından organize edilmez, kısmen kabul görürlerse devlet kurumlarıyla işbirliği içinde STK'lar da böyle merasimler tertipleyebilir. Örneğin Çanakkale Savaşı'nda tümü şehit düşmüş 57. Alay'ın anısına muharebe mekânının yerinde marşlar eşliğinde yürüyüşler düzenlendi (bkz. Akınev 2007: 8). Kültürel bellek sadece bir millette bulunmaz, aynı zamanda dinlerde, siyasal, mezhepsel gruplar ve kesimlerinde de bulunur. Örneğin Müslümanların Ramazan Ayı'nda oruç tutmasının bir başka sebebi de, Kur'anın inmesinin hatırlanmasıdır: "bu ay... insanlara rehber olsun diye Kuran'ın indirildiği aydır" (it was in this month ... that the Koran was sent down as guidance for the people.) (Connerton 1989: 48).

Bazı Alevi derneklerinin, Sivas Olayları'nı Madımak Otel'i'nin önünde anımsamak için her 2 Temmuz günü, anma yürüyüşleri düzenlemesi, ülkücülerin her 3 Mayıs 1944'ün (*tarih*) yıldönümünde Alparslan Türkeş'in (*şahıs*) Turancılık davası sırasındaki mahkumiyetini (*olay*) hatırlamaları, solcuların 6 Mayıs 1971 tarihinde (*tarih*) Deniz Gezmiş'in (*şahıs*) idamını (*olay*) anmak için toplantılar organize etmeleri veya militan Kürtçülerin 15 Şubat 1999 tarihindeki (*tarih*) PKK Örgütü lideri Öcalan'ın (*şahıs*) Türkiye'ye getirilişinin (*olay*) anısına, kritik bölgelerde sokaklarda olay çıkartmaları da farklı örgüt, siyasal hareket, mezhep ve kesimlerinin de kendilerine ait kolektif belleklerinin olduğunun göstermektedir. Siyasal gazetelerdeki olaylar yıldönümü veya "Tarihte Bugün" köşeleri de bunun bir örneğini teşkil etmektedirler. Gazetelerin hitap ettikleri kesimin toplumsal hafızasında yeretmesi gereken bazı seçilmiş olaylar, şahıslar belirli tarihlerde düzenli biçimde yayımlanırlar. Örneğin solcu *BirGün* gazetesinde sol, sosyalist cenahı alakadar eden olaylar, şahıslar ve tarihler anılmaktadır. Adı geçen gazete, öldürülen bir DEV-YOL örgüt mensubunun anısına kurulan kültür merkezinde bir toplantı düzenleneceğini haber yaparken, militanın yumruklu yıldız amblemi altında portresini de basmaktan çekinmedi ya da Sinan Cemgil'in bir çatışma sonucu ölü ele geçirilişinin yıldönümü vesilesiyle "'Nurhak sana güneş doğmaz!'" isimli bir haber yayımladı (bkz. *BirGün*, 1.03.2009, S.2; 31.05.2009, S. 2). Kemalist *Cumhuriyet* gazetesi de 2008 yılının Atatürk'ün ölüm yıldönümü vesilesiyle 11 Kasım 1938 tarihli bazı ulusal gazetelerin tıpkıbasımını yayımladı: "Atamızı kaybettik" (*Bugün*, 11.11.1938, S.1); "Aziz Atatürkümüzü kaybettik" (*Yeni Sabah*, 11.11.1938, S.1), "Milli Matem devam ediyor" (*Kurun*, 11.11.1938, s.1).

Tarihte ikiliklerin muhafazasında törenler de önemli araçlardandır. Alevi-Sünni ayrımı Alevi kollektif belleğinde Cem Ayinleri ve türkülerle korunmaktadır. Alevi ve Şii toplumsal hafızasına gelince, "tarihi karşıt" olarak kurgulanan Sünnilerin, Şii ve Alevi anma törenlerinde belirli işlevleri mevcuttur: Örneğin, Cem Ayinleri'nin anma bölümünde, Yezid ve Hz. Hüseyin arasındaki güç kavgasının çöllerdeki dramatik sonu, Şiilik'ten ithal edilen ve seçilmiş tarihsel bir hezimet niteliğindeki kuruluş efsanesi olan 'Kerbela Destanı' ile kurgulanmıştır. Bu destanda sayısal açıdan az, aç ve susuz olan Hz. Hüseyin ve taraftarlarını katleden Yezid'in sembolik devamı olarak görülen Sünnilerin konumu, zakirlerin saz çalıp okuduğu mistik türkülerde Alevilerin kollektif belleğinde tazelenmektedir. Bu ayinlerin Kerbela Olayı'nı anma kısmında 'Lanet Yezid' sözü ile eleştirilen Sünniler, kendilerini ilerici ve başkaldırı geleneğine sahip olan bir topluluk olarak kurgulayan Alevileri Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in katledilişinden beri bugünkü zamana kadar sürekli baskı altında tutan bir grup olarak empoze edilmektedir. Bu da Sünniler hakkındaki olumsuz bir imajın oluş(turul)up törenlerle sürekli tazelenmesine yolaçmaktadır (bkz. Engin 1999: 568; 2001: 24-25). Cem Ayini'ndeki Kerbela kısmı Alevilerin, Kerbela'dan Selçuklu'lara, Osmanlı'dan da bugüne değin kendi kendilerini "ilerici" ve "haksızlığa karşı ayaklanmacı" olarak tanımlamalarını sağlamaktadır. "Kerbela Destanı" türküsü de bunun başka bir örneği sayılabilir: "*yüreğimi parça parça ayırdım/biri Kerbela'nın çölünde kaldı/biri yola çıktı Şam diyarına/biri Muaviye elinde kaldı/ biri gitti Hacı Bektaş yurduna/takılıp da erenlerin ardına/biri Pir Sultan'ın düştü eline/ biri Hızır Paşa elinde kaldı/ .../biri dalgasında Karadeniz'in/ biri Kızıldere yolunda kaldı/.../bir Nurhak'ların gölünde kaldı/.../biri dedi unuttun mu Maraş'ı/ orda aktı mazlumların göz yaşları/...*" Aleviler'e karşı yaptırımların tarihsel olaylar zinciri kronolojik biçimde Hüseyin'in Kerbela çölünde Yezid tarafından öldürülmesinden bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'ndeki olaylara kadar halka halka ele alınmış: Hacı Bektaş Veli'nin ve diğer heterodoks dervişlerin Selçuklular'a karşı isyanı; Hızır Paşa tarafından infaz edilen Alevi ozanı Pir Sultan Abdal'ın akıbeti, 1921 senesinde, Karadeniz'de TKP önderi Mustafa Suphi'nin sonu, 12 Mart dönemlerinde Nurhak ve Kızıldere'de ölü ele geçirilen militanların kaderi. Alevi kollektif belleğinde Kerbela, Çaldıran, Çorum, Maraş, Malatya ve Sivas olayları arasında bir tarihsel bağlantı zinciri kurulmaktadır. Buna göre Kerbela'dan bugüne Alevilerin çile ve azap yolu sürmektedir. Böylece yüzyıllardan beri süren Alevilerin 'baskı ve zulme' karşı başkaldırıları tarihsel süreklilik kazanmaktadır: Hz.Ali/ Hz.Ebubekir/

Hız.Ömer/ Hız.Osman/ Muaviye; Hız.Hüseyin-Yezid; Hacı Bektaş-Selçuklu yönetimi; Şah İsmail-Yavuz Sultan Selim; Atatürk-Vahdettin (bkz. Vorhoff 2000: 63-64) (ya da Tunceliler'de T.C. Devleti/Atatürk-Seyyid Rıza) ikilikleri yaratılmaktadır. Bundan dolayı, Sivas Olayları'na sahne olmuş Madımak Oteli'ni bir anıt müzesi haline getirilip getirilmemesi tartışması (bkz. Radikal-Online, 8.02.2010, son erişim: 9.02.2010), kültürel hafızada bu ikiliğin kurumlaştırılarak ebedileşmesi anlamına gelmektedir. Anma törenleri Alevilerin kendi kimliklerinden emin olmasına katkıda bulunmaktadır: Alevi, Sünni olmayandır.

Doğru veya yanlış bilgiler müze, sokak isimleri, anıt, film, roman, CD, poster, marşlar, türküler veya Ermeni iddialarında olduğu gibi meclis kararları aracılığıyla bireylerin zihinlerine yerleştirilir. Bu bilgiler, hiç sorgulanmayan, tartışılmayan gerçekler olarak, bireylerin algılaması, dünya görüşü ve böylece de tabii eylemlerini belirlemede en önemli olgulardandır (bkz. Karaca 2006: 39-62).

Toplumsal hafıza, devlet, örgüt, siyasal parti, ya da başka bir kuruluşun verdiği resmi tarih dersi ve bellek dayanakları işlevi gören anıt, müze, kitap, belge, belgesel roman, poster, kolye anma gecesi/paneli, adı, soyadı, yeradı, marş, tören, sözler gibi 'Bellek Mekânları'na (Pierre Nora 1998) bağlı olduğundan, elbette değişim ve manipülasyona açıktır. Örneğin Michael Schudson, çeşitli yöntemlerle kolektif hafızanın saptırılabilirliğini öne sürmektedir (bkz. Schudson 2007): *Araçsallaştırma*, günübirlik siyasal çıkara paralellik kurarak bugünü geçmişle açıklamaktan ya da tarihsel bir unsuru örtbas etmekten ibarettir: Örneğin '1915 Olayları' sırasında oluşan Ermeni komitacılar tarafından katledilen Müslüman kurbanlar, Ermeni ve batı hatırlama kültüründe genelde yer almazken, sadece öldürülen Ermeniler'e yer verilip, soykırım iddiaları öne sürülmektedir. Bir başka araçsallaştırma şekli, kolektif bellekte yer alan mevcut unsurları güncel siyasal çıkarlar için haklı veya haksız kullanmaktır. Vamık Volkan, Yugoslavya'nın dağılması esnasında meydana gelen savaşa değinirken, Sırp'ın Boşnaklara uyguladıkları katliamın, Osmanlı Müslüman Türklerin torunları olarak algılanan Boşnakların da tıpkı Osmanlılar gibi Sırp çocukları kaçıracaklarına dair dedikodular aracılığı ile meşrulaştırıldığını belirtmektedir (bkz. Volkan 2007: 253). Türk Milleti'nin belleğine yerleş(tiril)ip içselleştirilmiş milli savunma refleksini devreye sokan tehdit algısını fişekleyen Sevr travması, güncel açılım tartışmaları ile ilgili siyasal açıdan kullanılmaya son derece müsait bir nitelik taşımakta olduğundan,

hassasiyetlere dikkat eden hükümetin, reformunun başlığını "Kürt Açılımı"ndan "Milli Birlik Projesi" olarak değiştirmesine neden olmuştur. Açılımı konu eden ve değişime eleştirel yaklaşan Muzaffer İlhan Erdost, *Cumhuriyet* gazetesindeki "Fırsat, Açılım ve Kapan" isimli bir dizide "Lozan'ın revizyonu ve Sevr" adlı makalesinde, Türk kolektif belleğinde yer alan Sevr travmasını kullanarak, açılımları gayri-meşru ilan etmeye çalışmaktadır (bkz. Erdost 2009: 9).

Michael Schudson'a göre *Öyküleş(tir)mede*, tarihsel olaylar zinciri giriş gelişme ve sonucu olan bir hikaye haline getirilmektedir. Buradaki saptırma, öykünün başlangıç noktasını kaydırmaktır. Rumlar, kendi tarih yazımlarında, örneğin 20 Temmuz Kıbrıs Barış Harekatı'nın, başlangıç noktasını Yaz 1974'teki Makaryos'un düşüşüne kaydırarak 1963'te başlayan iç savaş ve Kıbrıs Anayasası revizyonu çabası, "Kanlı Noel", EOKA eylemleri, Londra ve Zürih Anlaşmaları ve Türkler'e karşı katliamlar 'atlayıp' unut(tur)arak, gayri-meşru bir 'işgal etme' halinde hatırlayacaklardır.

Tarihsel gerçeklik, siyasal çıkar veya değişen toplumsal değerler, kolektif bellekle uyuşmayabilir. Örneğin Kurtuluş Savaşı kahramanlarından Yörük Ali Efe aslında "Efe" sıfatının çağrıştırdığı veya Aydın Çine'deki Kuvai Milliye Müzesi'nde gösterilen balmumu figürü gibi iri yarı, orta yaşlı bıyıklı bir adam değil de, bıyıksız bir genç kullanılmıştır (bkz. Radikal, 24.02.2009, S. 3). Rize'nin Kurtuluşu'nun 90. Yıldönümü'nün Anma Törenleri'nde iki kız çocuğunun eline silah verilerek ateş ettirilmesinin ve 91. Yıldönümü kutlamalarında da oyuncak silahların kullanılarak, tabanca tüfek seslerinin teypten dinletilmesinin, halkın tepkisine yol açtığı görülmektedir (bkz. Radikal-Online, 3.03.2009, son erişim: 4.02.2010).

Değişim ve manipülasyona maruz kalabilen Hatırlama kültürü, neyi unutmamız ve dolayısıyla neyi anımsamamız gerektiğine dair soruya cevap vermektedir (bkz. Assmann 2007: 34). Astrid Erll'e göre geçmişteki bazı kritik olaylar, şahıs, mekan ve zamanları unutma, arka plana itme, gölgeleme ve saptırma da hatırlamaya aittir (bkz. Erll 2003: 157). Hans-Georg Soeffner'e göre 'kollektif biyografiler' olarak ele alınan 'kollektif romanlar' anımsama iletişimine endekslidir. Hatır(lam)a iletişimi de anımsama politikasına, yani resmi tarih politikasına bağlıdır. Bu hatırlam(a) politikası amaç ve çıkar odaklıdır, yani geleceğe yöneliktir (bkz. Soeffner 2005: 113). Buna göre güncel siyasal çıkarlar bu 'kollektif roman'ın yazılması ve değiştirilmesini etkiler. Bu hafıza politikası, hatırlamanın *nasıl* olacağını, *neyin* anımsanması ve anımsatılması gerektiğini ve

hatır(lama)nın şimdiki zaman ve geleceğin tasarlanmasının alt edilmesindeki *işlevini* belirlemektedir (bkz. Soeffner 2005: 113). Siyasal çıkara bağlı ortak anımsama ile kolektif bellek ve böylece de kolektif kimlik tasarlanıp tazelenmektedir. `Kollektif CV`lerin değiş(tiril)mesi veya içeriği, "Kavga/Savaş hatırlama(lama)sı" hakkındaki "Hatırlama(lama)a savaş/kavgası'nda" da (Birgit Neumann; bkz. Neumann 2003¹) görülmektedir: iki rakip grubun, bir kavga olayı ile ilgili birbirine temelden zıt bir hatırlama geleneğine sahip olması, hatırlama(lama) kavgasına neden olmaktadır. Örneğin `1915 Olayları` Türk ve Ermeni çevrelerince farklı ve hatta birbirlerine tamamen zıt hatırlanmaktadır. Tarihi sadece kazananların yazdığı, doğru değildir. Çünkü geçici olarak kaybedenlerin de kendine özgü anıları vardır. Egemen tarih anlayışı, şimdi tanımlama ve aygıtlara nüfuz imkânına sahip olan egemenlerin tarih anlayışı olduğu göre, geçici azınlıkta kalanların "karşı hafızası" büyük önem taşımaktadır. "Karşı Bellek", mücadele hatıraları hakkındaki hatıra mücadelelerinde o an mevcut resmi tarihe karşı kullanılan bir silah niteliği taşımaktadır. Böylece, mevcut kavgayı şimdilik kaybedenler de resmi tarihe aykırı anılarını kendi imkânlarına göre muhafaza etmeye çalışırlar. Bundan dolayı farklı siyasal çevreler, kendi tarih anlayışları egemen olana kadar "resmi tarih yalanları" veya "resmi tarih tartışmaları" ile ilgili sürekli çalışmalarda bulunurlar.

Bu "Savaş hatırlama(lama)ları hakkında Hatırlama(lama)a Savaşları" bölgeler, devletler, zümreler, hareketler, dinler, cemaatler ve etnik gruplar arasında meydana gelebilmekte ve siyasal sonuçları beraberinde getirmektedirler. Eski Doğu Bloku ülkelerinin Avrupa Birliği'ne katılımıyla mevcut Avrupa Belleği de bölünme ve değişim yaşamaktadır. Çünkü İkinci Cihan Harbi sonunda Hitler'den kurtulup batı tarzı demokrasiye kavuşan Batı Avrupa'nın aksine 1990'a kadar kızıl baskı yaşamış olan Doğu Avrupalılar, kendilerini ne o günkü dönemin Avrupa Belleği'nde ne de sosyalist diktatörlük içerisinde görmüşlerdir. Batıdaki AB ülkeleri, Nazilerin Yahudi Soykırımını birleşen Avrupa için tarihsel kuruluş noktası olarak baz alırken, 1945'ten sonra ikinci büyük diktatörlüğü yaşamış olan Doğu Avrupa'da geçmiş komünist/Sovyet dikta rejimleriyle hesaplaşmalar Doğu Avrupalılar için daha büyük önem arz ettiklerinden, Komünizmin Nazizme eşdeğer tutulması veya nerdeyse daha da kötü görülmesi, yeniden tasar-

¹ Neumann'ın "Erinnerungskonflikte über Konflikterinnerungen" hakkındaki makalesinde "konflikt" sözcüğü, "mücadele", "savaş", "kavga"dan ziyade "çelişme", "çatışma" ve "sorun(sal)" demektir.

lanan Avrupa Belleğ'in'de Musevilerin mağdur olma tekeline dolaylı yoldan tehlikeye atabileceği için tarihçi ve siyasetçiler arasında tartışmalara neden olmuştur. Stalin yönetimi altında milyonlarca insanın öldürülmesinin bir kitlesel katliam olarak yorumlanmak istenmesi, Yahudi Soykırımı'nın nice soykırımların yanında sadece bir örnek olay olarak sayılıp önemini yitirmesine yol açabilecektir (bkz. Scheide 2008). Avrupa'nın Yahudi Soykırımı nedeniyle Musevi ve Yahudi ülkesi olan İsrail'e vefa borcu hissinin azalması, bu durumun siyasal sonuçlarından sayılabilir.

Soykırım tezlerine gelince, kollektif belleğin, milli psikolojinin ve siyasetin iç içe geçtiği Ermeni Sorunu, uluslararası anı savaşının bir başka örneğini teşkil etmektedir. Bilindiği gibi, dünya ve Türkiye kamuoyunda '1915 Olayları' adı altında 1914 ila 1922 arasında Doğu Anadolu ve Azerbaycan arasında olmuş karşılıklı öldürme olayları ve Ermeni Tehciri hakkındaki siyasal sonuçları tazminat ve toprak taleplerine kadar varabilecek nitelikte olan 'Savaş Anıları üzerinde bir Anılar Savaşı' mevcuttur. Sözde Ermeni Soykırımı, Ermenilerce "Soykırımı Anma Günü" olarak seçilen 24 Nisan günlerinde film, merasim, kitap ve broşürlerle hatırlanmaktadır (bkz. Karaca 2006). Vamık Volkan, Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu'nun müzakerelerinin başarısızlığını, Ermeni ve Türklerin "1915 Olayları"nın Soykırım olup olmadığına dair hemfikir olmamalarıyla açıklarken, ne Ermeniler ne de Türklerin, 1821 ve 1921 arası Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesi esnasında Hıristiyan, Avrupalı ve Rusların yardımıyla imparatorluğun eski gayrimüslim tebaası tarafından 5 milyon Osmanlı-Türk'ün zorunlu göçe tabii tutulması ve yine 5 milyon Osmanlı Türk'ün öl(dürül)mesi yasını tuttuklarına dikkat çekmektedir (bkz. Volkan 2007: 200-209).

İktidar değişimi, demokrasi ve elde edilen bağımsızlık doğal olarak o güne kadar mevcut resmi tarih yazımının yeniden yorumlanması ve tasarlmasına veya o güne kadar azınlıkta bulunup baskıya maruz kalan hatıraların egemenliğine sebep olduğundan, çeşitli uluslar, etnik ve siyasal gruplar için "Savaş Anıları hakkında Anı Savaşları" başlamıştır. Örneğin dağılan Sovyetler Birliği'nden koptuktan sonra bağımsızlığını kazanan AB üyesi olan Litvanya'da II. Dünya Savaşı'nda Nazi Alman işgal dönemi ile ilgili Litvanyalılar ve o ülkede yaşayan Polonyalı ve Musevi azınlıklar arasında Vilna kentinin Almanlardan kurtuluşu üzerine çeşitli tartışmalar ortaya çıkmıştır. Nazilere karşı savaşan Kızıl Ordu Sovyetlerin çökmesi ve bununla birlikte resmi tarihten vazgeçilmesi sonucu şehrin kurtarıcı sıfatı-

nı yitirdikten sonra, kentin kimin tarafından kurtarıldığını, Alman işgalcilerle kimin yardım ve yataklık yaptığı, asıl işgalcilerin Nazi mi, yoksa Sovyetler mi olduğu hakkında birbirine zıt tezler öne sürülmüştür. Aslında harp esnasında Kızıl Ordu, Sovyet yanlısı 'Partizanlar', Polonyalıların 'Vatan Ordusu' ve Litvanyalı direnişçiler, Nazi Alman Ordusu ve Litvanyalı Polis gücüne karşı çarpışmışlardı. Bir de bazı Litvanyalıların anımsadığı General Plechavicius'un emrindeki kısa bir süre eylem kabiliyeti taşıyan ve cephede tuttuğu taraf tartışmalı olan Litvanyalı Özel Güçler isimli örgütün tartışmalarda adı geçerken, Litvanya Musevileri'nin belleğinde SS Süvarileri'ne mensup işgalci Almanlar'dan bile daha kötü olan Litvanyalı getto gardiyanları efsaneleri yaygındır (bkz. Nikzentaitis 2008: 163-165). Alvydas Nikzentaitis'e göre, kenti kurtaranın kim olduğu ve işgalcilere kimin yardım ve yataklık yaptığı hakkındaki tartışmalar o kadar şiddetli geçmiştir ki, kentin Alman işgali altında olmasından ziyade, sanki şehir Litvanyalı ve Polonyalı azınlığın silahlı grupları arasındaki çatışmalara sahne olmuştur.

Ama bu türlü tartışmalar çeşitli siyasi görüşü taşıyan ve bu görüşleri tarihsel tezlerle meşrulaştırmaya çalışan yazarlarda da izlenebilmektedir. Örneğin, Türkiye'de Kemalistler ve karşıtları arasında Vahdettin ve Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'ndaki rolü üzerinde de tartışmalar mevcuttur. Çünkü Vahdettin ve Atatürk'ün Milli Mücadele'ye yaklaşımları zıt olup, her iki taraftakiler laik cumhuriyetçilik ve Osmanlı dindarlığının ortaya çıkmasına neden olmuşlardır. Mustafa Armağanın *Zaman* gazetesinde yayımlanan "Resmî tarihin Sultan Vahdettin saplantısı" yazısı (bkz. Armağan 2009: 20), Kemalist Alev Çoşkun tarafından *Cumhuriyet* gazetesinde "Dincilerin Atatürk saplantısı ve alternatif tarihçilerin uydurmaları" ismiyle yayımlanan makalesi ile cevaplanmak istenmiştir (bkz. Çoşkun 2009: 9). Hatta aynı çizgiyi savundukları varsayılan rakip fraksiyonlarda bile 'Savaş Anıları' hakkındaki Anılar Savaşı'na rastlanmaktadır. Örneğin ulusalcı çizgide bulunan *Türksolu* ve İP'nin yayın organı *Aydınlık* arasında da açılım tartışmalarını ve reform meşruiyetini tarihsel zemine oturtmak için Kürtlerin Kurtuluş Savaşı'na katkısı üzerine kendi aralarında bir polemikğin ortaya çıktığı görülmektedir. Tüm Kürtleri tarihten bugüne değin 'bö-lü-cü' ve 'hain' ilan eden *Türksolu* başyazarı Gökçe Fırat'ın "İstila" isimli kitabında Kürtlerin Milli Mücadele'den bugüne kuşaklar boyunca bir ihanetler zinciri oluşturduğunu öne sürerken, İP Genel Başkanı Doğu Perinçek'in başyazarı olduğu *Aydınlık* mecmuasının 1158. sayısında kapak

konusu "Kürtler bu vatan için savaşmadı mı" olmuştur (bkz. Fırat 2008; Aydınlık, 1158, 27.09.2009, S. 5-9).

SONUÇ YERİNE: AMBLEM VE SİMGELERİN ÖNEMİ ÜZERİNE HIRVAT ÖRNEĞİ

Kollektif belleklerde yer alan dövme, simge ve amblemler de siyasal etkileşimlerin neden ve sonuçlarından sayılabilecek niteliktedir. Gruplar, kendi tarih, buna dayanan kimlik ve kültürlerini dış dünyaya gösterebilmek için, belirli kalıplaşmış davranış biçimleri ve amblemlerini "simgesel ifade aracı olarak kullanılmaya" (bkz. Soeffner 1992a: 112) başvurmaktadır. Böylece dışarıdan bakan izleyici, simgeyi taşıyanların 'iç' görüşlerini ve asıl kimliklerini kolayca kavraya ve sezebileceklerdir (bkz. Soeffner 1992a: 113). Bu davranışlar ve simgeler, "sadece kimin 'kim' ve 'ne' olduğunu göstermekle kalmayıp, ayrıca kimin belirli bir durumda, kime karşı 'kim' olduğunu açıklamaktadır." (Soeffner 1992b: 78). Buna, Hz. Ali'nin kılıcı *Zülfikar*'ı taşıyan ve kendi mensup oldukları grubun kimliğini Sünni dış dünyaya yansıtan Aleviler bir örnek teşkil etmektedir. Dağılan Yugoslavya'da bağımsızlığına kavuşan Hırvatistan'ın yeni bayrağı Sırpların tepkisine yolaçan bir başka örnektir: Şahovnica adlı Hırvat bayrağında bulunan, İkinci Dünya Savaşı sırasında yüzbinlerce Sırp katleden ve Sırp belleğinde aşırı milliyetçi Ustaşa hareketinin arması olarak yer alan ve sosyalist Tito döneminde yasak olan satranç tahtası gibi kırmızı-beyaz kareli amblem, Sırp'lar'da tepkiler uyandırıp (bkz. Bora 1995: 191; Silber/Little 1995: 85), 1991 yılındaki Yugoslavya Savaşları'nın başlamasına vesile olan Sırp-Hırvat Harbi'nin kışkırtıcı bir faktörünü teşkil etmektedir. ▽

KAYNAKLAR

- Akner, Tolga: 57.Alay'ın izinde marşlarla yürüdüler. *Radikal*, 26.04.2009, S. 8.
- Armağan, Mustafa: Resmî tarihin Sultan Vahdettin saplantısı, *Zaman*, 17.11.2009, S. 20.
- Assmann, Jan: *Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München 1992.
- _____, *Kültürel Bellek*. İstanbul 2007.
- Aydınlık*: Kürtler bu vatan için savaşmadı mı! 1158, 27.09.2009, S.5-9.
- Bayraktar; Seyhan; Seibel, Wolfgang: *Das türkische Tätertrauma. Der Massenmord an den Armeniern von 1915 bis 1917 und seine Leugnung*. Giesen, Bernhard; Schneider, Christoph (Haz.): Tätertrauma, Konstanz: 2004.
- BirGün*: Önder Babat'ı vurulduğu yerde anyoruz, 1.03.2009, S.2.

B. Gümüş: *Kollektif Bellek, "Hatıralar Savaşı" ve "Karşı Hafıza" Üzerine*

- BirGün*: Nurhak sana Güneş doğmaz!, 31.05.2009, S.2.
- Bora, Tanıl: *Milliyetçiliğin Provokasyonu*. İstanbul 1995.
- Bugün*: Atamızı kaybettik, 11.11.1938, S. 1.
- Connerton, Paul: *How societies remember*. Cambridge 1989.
- Çoşkun, Alev: "Dincilerin Atatürk saplantısı ve alternatif Tarihçililerin uydurmaları", *Cumhuriyet*, 8.12.2009, S. 9.
- Donnan, Hastings; Wilson, Thomas M.: *Borders: Frontier of Identity, Nation and State*. New York 1999.
- Engin, İsmail: Abschlußbericht des Forschungsprojekts "Entstehung, Tradierung und Relevanz von Fremd- und Feindbildern im alewitisch-sunnitischen Konflikt in der Türkei". *Orient* 40 (1999), S. 545-572.
- _____, Alevi Kollektif Bilincinin oluşturulması ile sürdürülmesinde Zakirlerin ve Ozanların rolü. *Alevilerin Sesi* 43 (2001), S. 24-25.
- Erdost, Muzaffer İlhan: 'Fırsat', 'Açılım' ve 'Kapan'. Lozan'ın revizyonu ve Sevr. *Cumhuriyet*, 6.9.2009, s. 9.
- Erl, Astrid: *Kollektives Gedächtnis und Erinnerungskulturen*. In: *Nünning, Ansgar; Nünning, Vera: Konzepte der Kulturmenschen*. Stuttgart 2003.
- Fırat, Gökçe: *İstila. Kürt Sorununda Gizlenen Gerçekler ve Kürt İstilas*. İstanbul 2008.
- Giesen, Bernhard: *Die soziale Konstruktion von Erinnerung*. [Masch.-schr.] Manuskript. Universität Konstanz. Geisteswissenschaftliche Sektion. *Fachbereich für Geschichte und Soziologie* 2000.
- _____, Europa als Konstruktion der Intellektuellen. In Viehoff, Reinhold; Segers, Rient T.: *Kultur. Identität. Europa*. Frankfurt 1999b.
- _____, Kollektive Identität. *Die Intellektuellen und die Nation* 2. Frankfurt: 1999a.
- _____, *Das Tätertrauma der Deutschen*. Giesen, Bernhard; Schneider, Christoph (Haz.): *Tätertrauma*, Konstanz: 2004a.
- _____, *Triumph and Trauma*. Boulder 2004b.
- Goffman, Erving: *Stigma. Über Techniken der Bewältigung beschädigter Identität*. Frankfurt 1975.
- Halbwachs, Maurice: *Das kollektive Gedächtnis*. Frankfurt 1991.
- İpşiroğlu, Zehra: *Tiyatroda Alımlama Boyutları ve Çeşitlemeleri*. İstanbul 2004.
- Karaca, Birsen: *Sözde Ermeni Soykırım Projesi*. İstanbul 2006.
- Kurun*: Milli Matem devam ediyor, 11.11.1938, S. 1.
- Mehmed Ârif Bey: *Başımıza Gelenler. 93 Harbinde Anadolu Cephesi. Ruslarla Savaş*. Hazırlayan: M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul 2006
- Michaels, Alex: >>*Le rituel pour le rituel*<< oder wie sinnlos sind Rituale? Caduff, Corina; Pfaff-Czarnecka, Joanna: *Rituale heute*. Berlin 1999.
- Nikzentaitis, Alvydas: *Die Epoche der Diktaturen. Erinnerungskonzurrenz in Litauen*. *Osteuropa* 58 (2008) 6, S. 159-166.

- Neumann, Birgit: *Literatur als Medium (der Inszenierung) kollektiver Erinnerungen und Identitäten*. Erll, Astrid; Gymnich, Marion; Nünning, Ansgar (Haz.): Literatur. Erinnerung. *Identität: Theoriekonzeptionen und Fallstudien*. Trier 2003.
- Nora, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Frankfurt 1998.
- Oppitz, Michael: *Montageplan von Ritualen*. In: Caduff, Corina; Pfaff-Czarnecka, Joanna: *Rituale heute*. Berlin 1999.
- Parin, Fahri: *Dedelerimizin Ağzından Ermeni Zulmü*. İstanbul 2010.
- Radikal, "Kare Kare Türkiye", 24.02.2009, S. 3.
- Radikal-Online: Çalıştay'dan 'yedi tartışma' çıktı, 8.02.2010.
- <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetay&VersionID=43697&Date=08.02.2010&ArticleID=979178>, son erişim: 9.02.2010.
- Radikal-Online: Kurtuluşu Oyuncak Etiler, 3.03.2009, www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalHaberDetay&ArticleID=924307&Date=03.03.2009&CategoryID=97, son erişim: 4.02.2010.
- Scheide, Carmen: *Erinnerungsbrüche. Baltische Erfahrungen und Europas Gedächtnis*. Osteuropa 58 (2006) 6, S. 117-128
- Schudson, Michael: Kollektif Bellek'te Çarpıtma Dinamikleri. *Cogito* 50 (2007), S. 179-199
- Soeffner, Hans-Georg: >>Auf dem Rücken eines Tigers<<. *Über die Hoffnung, Kollektivrituale als Ordnungsmächte in interkulturellen Gesellschaften kultivieren zu können*. Heitmeyer, Wilhelm (Haz.): Was hält die Gesellschaft zusammen? Frankfurt 1997.
- Silber, Laura; Little, Allan: *Bruderkrieg*. Graz 1995.
- Soeffner, Hans-Georg: *Rituale des Antiritualismus*. Soeffner, Hans-Georg: *Die Ordnung der Rituale. Die Auslegung des Alltags 2*. Frankfurt 1992a.
- Soeffner, Hans-Georg: *Selbsterlösung. Einige Grundzüge deutscher Erinnerungspolitik*. Soeffner, Hans-Georg: *Zeitbilder: Versuche über Glück, Lebensstil, Gewalt und Schuld*. Frankfurt 2005.
- _____, *Stil und Stilisierung. Punk oder die Überhöhung des Alltags*. Soeffner, Hans-Georg: *Die Ordnung der Rituale. Die Auslegung des Alltags 2*. Frankfurt 1992b.
- Voigt, Rüdiger: *Mythen, Rituale und Symbole in der Politik*. In: Pribersky, Andreas; Unfried, Berthold (Hg.): *Symbole und Rituale des Politischen. Ost- und Westeuropa im Vergleich*. Frankfurt 1999.
- Volkan, Vamik: On Chosen Trauma. *Mind and Human Interaction* 3 (1991), S. 3-19.
- _____, *Kimlik adına öldürmek. Kanlı Çatışmalar üzerine bir inceleme*. İstanbul 2007.
- Vorhoff, Karin: *Alewitische Identität in der Türkei heute*. Engin, Ismail; Franz, Erhard (Haz./Hg.): *Aleviler/Alewiten. Kimlik ve Tarih/ Identität und Geschichte*. Cilt 1/Band 1. (Band 59 aus der Reihe Mitteilungen/ Deutsches Orient-Institut). Hamburg 2000.
- Yeni Sabah*: Aziz Atatürkümüzü kaybettik, 11.11.1938, S.1.